

Külli Prillop

Tartu ülikooli eesti fonoloogia teadur

Külli Habicht

Tartu ülikooli eesti keele kaasprofessor

Keel kütab kirgi 2

Kirjakeele käärimise ja muutmise aeg

Jätkame Oma Keele eelmises numbris alustatud artiklite sarja, mis tutvustab eesti kirjakeele murranguperioode läbi 500-aastase ajaloo. Sarja esimene lugu käsitles 20. sajandi alguskümnendite keeleuundust. Ent keelt uuendati ka enne Johannes Aavikut ja tema mõttekaaslasid. Üks suurem vaidluste ning muutuste periood oli 19. sajandi lõpukümnenditel.

1872. aastal oli asutatud Eesti kirjameeste selts (EKmS), millest alates läks eesti keele korraldamine baltisaksa haritlastelt eesti haritlaste kätte. Seltsi üks eesmärk oli eesti rahva kultuursuse süvendamine eestikeelse kirjanduse väljaandmisega. Seltsi kohustustena nimetatakse ka eestlaste vaimu harimist, keele uurimist ja kasvatamist (EKmSA 1873: 2, 80). 1880. aastatel sooviti välja anda uuendatud kirjaväsi Piibel. Nii üldise kirjavara kui ka Piibli uustruki jaoks oli vaja kokkuleppele jõuda mitmes keeleküsimumses.

Mida auustud kirjamehed otsustasiwad

EKmS arutas oma esimestel koosolekutel kirjaviisi ja vormistiku küsimusi, otsustades muu hulgas, et vananenud vormide *andvad*, *tahtvad*, *lugevad* jne asemel tuleb tarvitada *annavad*, *tahavad*, *loevad*. Samuti pooldati pikemaid ja selgemaid minevikuvorme *andsivad*, *tahtsivad* jne, sest siis ei lange mitmuse 3. pööre kokku ainsuse 2. pöördega¹. (EKmSA 1873: 75–76) Kõige teravamalt võttis EKmSi president Jakob Hurt sõna *ta*-liiteliste verbide umbisikulise tegumoe kohta, nimetades rahvapäraseid lühemaid vorme (nagu *austud*, tänapäeva kirjakeeles *austatud*²) suisa inetuks:

Mõnikord sünnib lühenduse läbi ütlemissi, mis otse inetumad kuulda, nagu ütlemine: „temal on laps ära imetud.“ Kes „imeb“ siis last? Last ei „imeta“, vaid „imetatakse“, „laps on temal ära imetatud“, „last imetatagu“, „laps on imetataw“ (mitte „imetaw“) j. n. e. (EKmSA 1873: 77)

1886. aastal jättis komisjon, mis otsustas Piiblis vajalike keelete muudatuste üle, *tatud*-vormid siiski tarvitusele võtmata. See ei meeldinud sugugi mitmekülgsel haritlasele, keeleteaduse doktorile Karl August Hermannile, kes kirjutas:

Kõik muutused, mis teaduse põhjal keele ja kirjaviisi selgemaks teewad, peaksiwad ka Eesti keeles tehtud saama. Kahju, et seda ei saa tehtama. [...] Lõpud *-wad*, *-tatakse* ja *-tatud* on ülemal seiswate otsuste järel maha jäetud kirjutada, ehk küll õp. Dr. Hurt ise nende eest seisib ja Kirjameeste selts tema juhatuse all otsuseks wõttis neid kirjakeeleski tarwitada“ (Hermann 1886).

Hermann püüdis isegi tol ajal juba laialt tuntud jõululaulu „Püha öö“ sõnu ringi teha, nii et seal poleks keeleliselt sobimatut rida *õnnistud öö*. Pikem vorm *õnnistatud* ei oleks aga rütmiga sobinud, mistõttu Hermann valis hoopis tuletise *õndsalik* (Prillop 2022).

¹ Vrd tänapäeval *nad andsid* ja *sa andsid*.

² Näiteks Carl Robert Jakobson (1870: 5) alustab oma isamaakõnesid nõnda: „Auustud kuuljad! Minu nõu on siin täna Eestirahwa walguse-, pimeduse- ja koiduäest rääkida.“

Segaduzed häälikupikkustega

Keerulisem oli üksmeelele jõuda häälikupikkuste märkimises. Selleks ajaks oli juba vähemalt pool sajandit vaieldud, kas II ja III vältet tuleks kirjas eristada või mitte. Näiteks Mihkel Veske, esimene eestlasest keeleteaduse doktor, soovitas rahvaraamatutes kirjutada II vältel *saani* (*jalas*) ja III vältel (*istu*) *saāni* ning II vältel *päeva ajal* ja III vältel *kaks päeeva* (Veske 1879). Piibli-trüki ettevalmistajad leidsid siiski, et selle küsimuse lõpliku selgitamisega võib veel oodata, ning otsustasid kolme vältet märkida ainult sulghäälikutel (nagu *rada*, *ratas*, *rattad*), sest seda saab olemasolevate kirjamärkidega hõlpsalt teha (Hurt 1886).

See otsus kehtib praeguseni, kuigi on olnud ka rahulolematuid. Näiteks arutles keeleõpetuste autor ja Piibli-tõlkija Harald Pöld 1919. aastal, et *k*, *p*, *t* ja *s*-i pikkust tuleks märkida ühtsetel põhimõtetel, sest sõnades käituvad need häälikud ühtmoodi: teised kaashäälikud pikenevad kolmandas vältel ainult siis, kui nad on kaashäälikuühendis esimesel kohal, aga *k*, *p*, *t* ja *s* pikenevad ka siis, kui nad on kaashäälikuühendis teisel kohal (nt *kanti*, *panka*, *kärpi*, *märssi*). Pöld soovitas lühikest *s*-i märkida *z*-ga, just nagu lühikesi sulghäälikuid märgitakse *g*, *b* ja *d*-ga, nt *kazi minema*, *kasi poeg* 'kassipoeg' ja *kaks kassi*, vrd *tibu*, *tipu*, *tippu*. (Pöld 1919: 5) Kui Põllu soovitus oleks kasutusele tulnud, ei oleks meil praegu peamurdmist sellega, et tuleb kirjutada *tantsin valssi*, aga *söön head borši*. Nii suure ortograafiamuutuse tegemiseks oli kirjakeele traditsioon aga juba sada aastat tagasi liialt tugev.

Kust wõtta naesesugu lõpp

Nii nagu tänapäeval võetakse sageli eeskujuks ameerikalikku, peeti 19. sajandi lõpul järgimiseväärseks saksa- ja prantsuspärast. Märgati, et neis keeltes tehakse vahet sugudel, eesti keeles aga mitte.

1883. aastal ilmus Eesti Postimehes pikk lugu, kus selgitati, et tuletised *lövina* 'lõvinna', *keisrina* 'keisrinna', *sõbrana* 'sõbranna', mida kasutas juba Friedrich Reinhold Kreutzwald, on vigased. Lõpp *-na* polevat tegelikult pärit mitte saksa keelest, vaid rootsi keelest ja peaks seetõttu hääduma *-nna*. Varasemas vaidluses oli *nna*-lõppu peetud sobimatuks, kuna see lõhub häädamisel sõna kahte ossa ega kõla hästi. (Eesti Postimees, 30. nov 1882)

Ajalehes Wirulane (19. juuli 1883) oli naissoo tähistamiseks välja pakutud hoopiski *ia*-liide ning vormid *sõbria*, *õpetia*, *koolmeistria*. Eesti Postimehes (30. nov 1882) käsitleti ühe võimalusena veel liidet *-k*: vrd *must* ja *mustik* – 'must härg' ja 'must lehm', *kirju* ja *kirjak* – 'kirju härg' ja 'kirju lehm' jne. Oletati, et *laulja* võis kunagi tähendada meessoost ja *laulik* naissoost lauljat. Selleks oletuseks on tõepoolest alust, sest 17. sajandi grammatikates tähistatakse *ik*-liitega naissoost rahvaliiget, nt *venik* 'venelanna', *rootsik* 'rootslanna', *saksik* 'sakslanna', *soomik* ja *soomalik* 'soomlanna' (Göseken 1660: 25; Gutsclaff 1648: 75).

Naissoo märkimise küsimust arutati EKmSi koosolekul 3. jaanuaril 1884, aga üksmeelt ei saavutatud. Elav vaidlus tekkis pärast Jakob Kõrvi ettekannet. Ajalehe Walgus toimetaja ja väljaandja Kõrv laitis kõiki katseid naissoo mingite lõppude abil tähistada. Ta nimetas naissooliite kasutajaid „eesti keele solkijaiks, kes võõraste keelte vangis ja kütkes unistavad“. Ka keeleteadlane Veske ei pidanud naissooliite kasutamist päris eestipäraseks. (Eesti Postimees, 11. jaan 1884)

Tõstatati ka isikuliste asesõnade soo küsimus. Tõlkija ja kirjamees Jaan Suviste ütles, et naissoo tähistav liide peaks sobima ka asesõnade lõppu. Seetõttu välistas ta *-ia* (*temia* oleks „nii wõigas, et naisterahwa kõrw täga iiel ei harjuks“) ning pakkus omalt poolt välja *-ä* ja *-e*. Naissoo asesõnad oleks siis *minä*, *sinä*, *temä*, *mä*, *sä*, *tä*; naissoost eestlane oleks *eestläne*, naissoost töötaja *töötaje*, rebane *rebäne* jne. Suviste lõpetab oma arutluse ettepanekuga, et „selle reegli pruukimise kergenduseks wõiks täieline nimekiri tähestiku järele tarwitawatest sõnadest naiseliku lõpuga wäljaantud saada, kust igauks leida wõib, kuda kohalikku sõna igas muutes pruukida.“ (Suviste 1883)

Taolist nimekirja siiski ei sündinud. Sellega oleks eesti keel niisuguses ebaloomulikus süsteemitaotluses näiteks saksa keelest ettegi jõudnud ja tänapäeval lisaprobleeme tekitanud. Saksa keeles kasutatakse naissoo liidet üsna järjekindlalt, ent on ka sõnu, mis viitavad nii mees- kui ka naissoost isikule, sugu eristamata, nt *der Kunde* 'klient'. Saksa keele sõnastikke, mh õigekeelsussõnastikku välja andev DUDENi toimetis lisas oma sõnaraamatutesse hiljuti aga suure hulga naissooliitega sõnu. Selle peale algatas osa kirjastusi ja huvirühmi kampaania keele tarbetu seksualiseerimise vastu.³

³ Vt „Rettet die deutsche Sprache vor dem Duden“, <https://vds-ev.de/aktionen/aufrufe/rettet-die-deutsche-sprache-vor-dem-duden/>

Eesti keeles tuli tavalisima naissoo liitena kõigist vastuväidetest hoolimata kasutusele *-nna*. Naissoo asesõna teema lahenduseta. Hiljem on Anna Haava tõlketekstis katsetanud *na*-liitelise asesõnaga *tana*, tarvitades seda siis, kui muidu jääks lause mõte segaseks, nt *sellepärast hiilis tana öösel tema kõrvalt* (vt Andersen 1913: 116).

Lõpetuseks

Kuigi pika aja jooksul kujunenud ja kujundatud kirjakeele reegleid on mõnikord keeruline ära õppida, on need reeglid väärtuslikud. Nendes on talletunud omaaegsete seisukohtade tuum, tollaste teadmiste objektiivne peegeldus. 19. sajandi lõpu keelevaidlustele tagasi vaadates näeme pürgimist ühiskonnas kõrgelt väärtustatud ühise kirjakeele, kultuurkeele poole. Otsuseid ei tehtud uisapäisa, vaid tajudes oma suurt vastutust tuleviku ees. Eesti kirjakeel pidi ju saama teiste kultuurkeeltega võrdseks, eesti rahvas vaimult vägevaks ja „tõistele hapu taignaks, kes elo elama ajab“⁴ (Hurt 1870: 76). Samas mõisteti sedagi, et vajalikke muudatusi ei tohi edasi lükata:

Et meie rahvas ja kirjanikude hulk mitte suur ei ole, siis on muudatused ja täiendused keele põllul praegu palju kergemad korda saata, kui pärastpoole, kus meite käesolew käärimise ja muutmise aeg möödab ja kirjanikude hulk suurem saab olema, kes mitte just wanameelsuse pärast, waid kindlaks kaswanud kirjanduse pärast paranduste ja muudatuste wastu saawad seisma. (Suviste 1883)

19. sajandi lõpu käärimise ja muutmise aeg andis eesti kirjakeelele uue elujõu, sest nüüd võtsid vastutuse kultuuri ja kirjakeele eest oma keele võimalustest innustunud eesti haritlased ise.

⁴ Haputainaks nimetati vanasti juuretist. Väikesegi koguse juuretise lisamine valandab tainast kergitavad käärimis- ja hapnemisprotsessid (rahvakeeles öeldakse, et paneb taina elama). Metafoorina tähendab haputainas väikesest algest lähtuvat sügavat mõju.

Viidatud kirjandus

- Andersen, Hans Christian 1913. Andersen'i muinasjutud I. Tlk Anna Haava.
Tartu: A. Kaarna.
- EKmSA 1873 = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Tartu: H. Laakmann.
- Gutslaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam.
Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk, koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo.
Tartu: Tartu Ülikool, 1998.
- Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur
Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
- Hermann, Karl August 1886. Uus Testament uues kirjawiiis. – Postimees, 5. juuli
1886, 2.
- Hurt, Jakob 1870. Meie koolitatud ja haritud meestest. – Jakob Hurda kõned ja
avalikud kirjad. Toim Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939, 64–79.
- Hurt, Jakob 1886. Pühakiri pannakse uue kirjutuswiisi järele ümber. – Postimees,
5. juuli 1886, 1–2.
- Jakobson, Carl Robert 1870. Kolm isamaa kõnet. Peterburi.
- Prillop, Külli 2022. „Püha öö“ sõnad – kuus varianti 19. sajandist. <https://vana-kirjakeel.blogspot.com/2022/01/puha-oo-sonad-kuus-varianti-19-sajandist.html>. Vaadatud 05.09.2022.
- Pöld, Harald 1919. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. – Päewaleht, 5. apr
1919, 5.
- Suviste, Jaan 1883. Kirjawiiisi parandamise läbi ... – Wirulane, 2. aug 1883, 2.
- Veske, Mihkel 1879. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis. Tartu: Schnaken-
burg.

OK